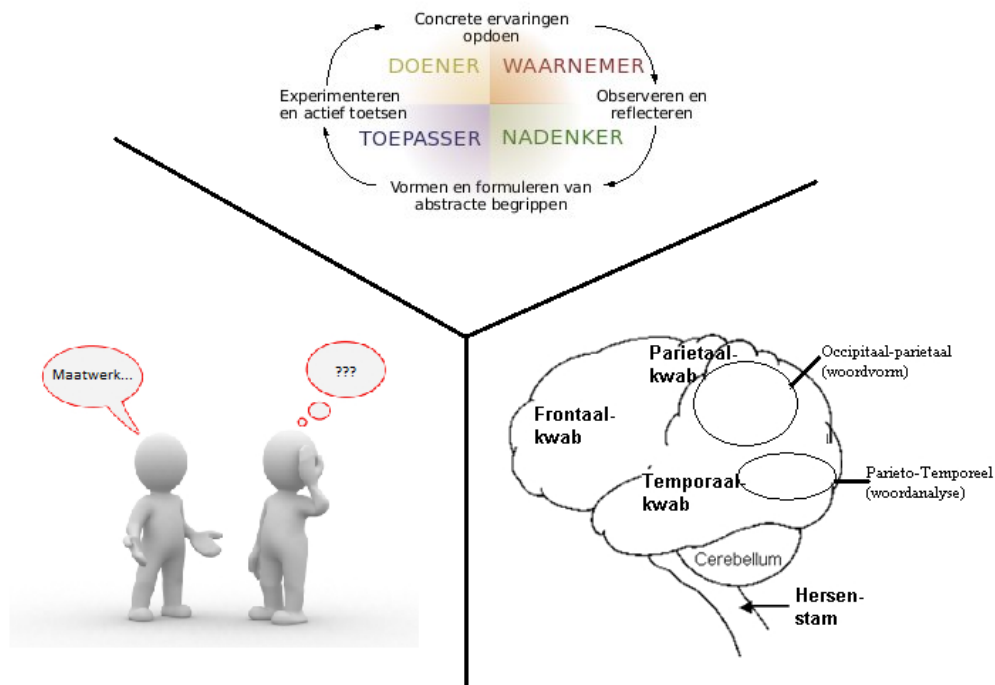

Maatwerk, breingeheim en leerstijlen

Meesterstuk

Auteur Lieke van Horrik
Versie 1.0
Datum 06-06-2011
Inleverdatum 14-06-2011

Student nr. 2111202
Opleiding Master SEN (Fontys OSO)
Leerroute Gespecialiseerd leraar
Begeleid door Anja van Zon
 (sept 2010 - juni 2011)

Vrijwaring / Disclaimer

Alle rechten voorbehouden. Verveelvoudiging, geheel of gedeeltelijk, is niet toegestaan dan met schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende.

All rights are reserved. Reproduction in whole or in part is prohibited without the written consent of the copyright owner.

Voorwoord

Na de opleiding Culturele Maatschappelijke Vorming op Fontys Hogescholen succesvol te hebben afgerond heb ik gekozen om mijn tweede graads lesbevoegdheid te halen door middel van de KOP opleiding. Daarnaast volg ik de Master SEN (Special Educational Needs).

Met dit meesterstuk wil ik laten zien dat ik me heb ontwikkeld op de competenties van de Master SEN en dat ik een uniek probleem (waar ik als professional in de praktijk tegenaan loop) methodisch kan benaderen en in de juiste context kan plaatsen. Ook laat ik zien dat een oplossing in het onderwijs zowel creatief, uniek als leuk kan zijn. Het probleem dat in dit meesterstuk aan de orde komt heeft te maken met maatwerk binnen het speciaal onderwijs. Het gaat erom hoe ik als docent mijn lessen kan afstemmen op de leerlingen. Door het onderzoek dat is uitgevoerd, blijkt dat er verschillende punten van belang zijn als het gaat om maatwerk leveren. De bevindingen vanuit het onderzoek zijn in dit meesterstuk beschreven.

Dit verslag is in eerste instantie bestemd voor de docenten van mijn praktijkschool en de docenten van de Master SEN zodat bekeken kan worden wat de kwaliteit is van het meesterstuk en het daadwerkelijk vervaardigde product. Ook kan dit verslag door (toekomstige) studenten gebruikt worden als naslagwerk. Tevens is het verslag bestemd voor iedereen die geïnteresseerd is in het onderwerp en de methodische werkwijze die bij dit meesterstuk is toegepast.

Tot slot zijn er nog een aantal mensen die ik wil bedanken. Maartje Vugts-Cuppen, Loes van der Veen en andere docenten van mijn praktijkschool voor de goede begeleiding tijdens mijn stageperiode. Daarnaast wil ik Anja van Zon en mijn critical friends bedanken voor hun inspirerende feedback.

Heeze, 15-04-2011

Lieke van Horrik.

Inhoudsopgave

Document

SAMENVATTING	6
1. AANLEIDING EN PROBLEEMSTELLING.....	7
1.1. Aanleiding en probleembeschrijving	7
1.2. Probleemanalyse	7
1.3. Probleemstelling	8
2. THEORETISCHE ONDERBOUWING	10
2.1. Kenmerken Voortgezet Speciaal Onderwijs.....	10
2.2. Leerstijlen van Kolb.....	10
2.3. De verschillende soorten geheugens in de hersenen	11
2.4. Vaardigheden docent.....	13
2.5. Belemmeringen en motivaties bij leren.....	13
2.6. Interactie.....	14
3. ONDERZOEKSMETHOLOGIE.....	15
3.1. Onderzoeksvragen	15
3.2. Onderzoeksvormen + data verzamelingstechnieken	15
3.2.1. Triangulatie.....	16
3.2.2. Validiteit	16
3.2.3. Betrouwbaarheid.....	17
3.2.4. Ethische kwesties	18
4. DATA ANALYSE EN RESULTATEN	19
4.1. Leerstijlen van Kolb.....	19
4.2. Vaardigheden docent.....	20
4.3. Huidige situatie met betrekking tot maatwerk.....	20
4.4. Verschillende geheugens	21
4.5. Belemmeringen en motivaties.....	22
4.6. Interactie.....	24
5. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	26
6. EVALUATIE ONDERZOEK.....	28
6.1. Betekenis onderzoek	28
6.2. Positieve en negatieve ervaringen.....	28
6.3. Kritische reflectie (tijdsdruk, weerstand, samenwerking)	29

6.4. Reflectie aan de hand van de logische niveaus van Bateson.....	29
7. LITERATUURLIJST	31

Bijlagen

BIJLAGE I	TOPIC HALF GESTRUCTUREERD INTERVIEW
BIJLAGE II	VRAGENLIJST LEERSTIJLEN VAN KOLB
BIJLAGE III	LEERSTIJLENTTEST LEERLINGEN
BIJLAGE IV	INTERVIEWS
BIJLAGE V	LESVOORBEREIDING LEER- EN ONTWIKKELINGSSPEL
BIJLAGE VI	LEER- EN ONTWIKKELINGSSPEL + OPDRACHT
BIJLAGE VII	BOTS VRAGENLIJSTEN
BIJLAGE VIII	INTERACTIEWIELEN
BIJLAGE IX	POP
BIJLAGE X	PAP
BIJLAGE XI	REFLECTIE OP POP + PAP
BIJLAGE XII	VERANTWOORDING COMPETENTIES
BIJLAGE XIII	AFRONDEND VERSLAG INTERVISIE
BIJLAGE XIV	VERSLAGEN INTERVISIE + LOGVELLEN

Samenvatting

Dit document is geschreven in het kader van de afstudeeropdracht van de Master SEN. Het meesterstuk is gericht op maatwerk leveren, de verschillende geheugens waar de leerlingen gebruik van maken en de leerstijlen van de leerlingen. Het is uitgevoerd door Lieke van Horrik. Hierbij zijn verschillende databronnen gebruikt.

Momenteel speelt er in het onderwijs een discussie over het leveren van maatwerk. Deze discussie wordt al jaren gevoerd (denk hierbij aan het inclusief onderwijs (Samen leren, samen leven; inclusief onderwijs: een school voor elk kind, 2004). Maatwerk is hierbij erg belangrijk. Iedere leerling heeft recht op onderwijs op niveau (het verdrag van Europa, 1990).

De praktijkschool waar het onderzoek is uitgevoerd is een Cluster 4 school. Hier zitten alleen leerlingen met een leer- en/of gedragshandicap (Kennisnet, 2011). Hierdoor is er veel niveauverschil en leren de leerlingen allemaal op hun eigen niveau. Om toch op een goede manier klassikale lessen te geven is maatwerk zeer belangrijk. In dit onderzoek is onderzocht hoe er op een goede manier maatwerk geleverd kan worden en hoe dit er in de praktijk uit kan zien.

Er heeft een gedegen onderzoek plaats gevonden, waarbij onder anderen gebruik is gemaakt van toetsen, gesprekken, interviews etc.

De onderwerpen die aan bod zijn gekomen zijn hieronder verwerkt in een tabel.

Onderwerp.	Uitkomst(en) vanuit het onderzoek.
Leerstijlen van Kolb (Kolb, 1977).	De leerlingen blijken een sterke tot zeer sterke voorkeur voor de leerstijl "doener" te hebben.
Vaardigheden docent (WOSO, 2009).	Verschillende vaardigheden zijn van groot belang bij het bieden van maatwerk. Denk hierbij aan interpersoonlijk competent en individuele eisen stellen.
Huidige situatie.	Er wordt al gekeken naar de behoeften van de leerlingen en iedere leerling werkt op individueel niveau.
Verschillende geheugens (C. Lafosse, 2006 & G. Vingerhoets, 2005 & E. Lanno, 2005).	De leerlingen blijken gebruik te maken van zowel het visuele geheugen als het auditieve geheugen. De leerlingen hebben een lichte voorkeur voor het visuele geheugen.
Belemmeringen en motivaties (het leer- en ontwikkelingsspel, P. Gerrickens, M. Verstege & Z. van Dun, 2010).	De belangrijkste motieven blijken "geld verdienen" en "trots op mezelf kunnen zijn", te zijn. De belangrijkste belemmeringen blijken afleiding te zijn. Ook geven leerlingen aan het leren saai te vinden.
Interactie ((R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009).	De leerlingen hanteren verschillende interactiestijlen. Er is een lijst gemaakt met de stijlen die de leerlingen hanteren en vervolgens zijn hier handvatten aan gekoppeld die te gebruiken zijn in de praktijk.

In dit verslag kunt u lezen waarom het leveren van maatwerk noodzakelijk is en hoe dit op een goede manier geleverd kan worden in de praktijk. Zo zijn er testen gedaan met de leerlingen om een duidelijk beeld te creëren over hun leerbehoeften. In de conclusie staat beschreven wat de uitkomsten zijn vanuit het onderzoek.

1. Aanleiding en probleemstelling

In dit hoofdstuk wordt de aanleiding en probleemstelling (F. Harinck, 2010) beknopt beschreven. De aanleiding is geschreven vanuit een casus. Vervolgens is dit probleem geanalyseerd.

1.1. Aanleiding en probleembeschrijving

Casus:

Zoals iedere dag, wordt de klassikale les gestart met een terugblik op de vorige les. Ook deze keer werd er op deze manier gehandeld. Sommige leerlingen weten het nog precies, anderen lijken geen idee meer te hebben. Als hiernaar gevraagd wordt, blijkt dat de informatie tijdens de les niet is doorgedrongen. Op deze manier kan er niet verder gegaan worden met de leerstof. Het probleem is dat er grote verschillen in de klas zijn met betrekking tot de cognitieve ontwikkeling (G. de Bresser, 2007). Daarnaast lijken niet alle werkvormen bij de verschillende leerlingen te passen.

Naar aanleiding van de bovengenoemde casus zal er een onderzoek uitgevoerd worden. Hieronder staat globaal beschreven hoe het onderzoek vorm zal krijgen.

Het onderzoek dat uitgevoerd gaat worden, zal gaan over de manier waarop de leerlingen leren (welke geheugens zij gebruiken, naar welke leerstijl hun voorkeur uitgaat). Daarnaast zal onderzocht worden hoe deze leerlingen het best ondersteund en begeleid kunnen worden binnen het onderwijs. Dit onderwerp is gekozen omdat het aansluit op de leerlingen waar mee gewerkt wordt binnen het speciaal voortgezet onderwijs. Het is ontstaan vanuit de hierboven beschreven casus.

De student (Lieke van Horrik) loopt momenteel stage binnen het Voortgezet Speciaal Onderwijs (cluster 4). Hier is het omgaan met leerstoornissen en/of gedragstoornissen een onderwerp van iedere dag. Hoe kan er het beste omgegaan worden met leerlingen met een stoornis op dit gebied? En hoe kunnen de lessen hierop aangesloten worden?

Centraal bij dit onderzoek staat, op welke manier er het beste omgegaan kan worden met leerlingen met een leerstoornis en/of gedragsstoornis. Door verschillende specifieke onderwerpen (docenten, toetsresultaten, interviews, literatuuronderzoek e.d.) te onderzoeken kan er een reëel beeld gevormd worden en kunnen er handvatten geboden worden om op een goede manier om te gaan met leerlingen met een leerstoornis en/of gedragsstoornis.

1.2. Probleemanalyse

Voor een goede analyse van het probleem is gekozen voor het beantwoorden van de vragen van Buunk & Veen (2008).

Wat is het probleem?

Maatwerk leveren is een veelgebruikte term binnen het onderwijs. Ook in het Voortgezet Speciaal Onderwijs is dit van groot belang. De vraag is echter op welke manier er het beste maatwerk geleverd kan worden. Tijdens de lessen blijkt namelijk dat de leerlingen moeite hebben met het opnemen van de leerstof. Er zal dus onderzocht moeten worden hoe dit probleem opgelost kan worden.

Waarom is het een probleem?

Het is een probleem omdat de leerstof niet door alle leerlingen wordt opgenomen, hierdoor kan er niet verdergegaan worden met de vervollessen. Dit belemmert de ontwikkeling van de leerlingen binnen het Voortgezet Speciaal Onderwijs.

Voor wie is het een probleem?

- *Leerlingen:* Wanneer leerlingen niet op de juiste manier begeleid en ondersteund worden, kan er onrust ontstaan. Daarnaast kan er niet verder gegaan worden met de leerstof als eerdere leerstof niet is opgenomen. Het gevolg zal zijn dat de ontwikkeling stagneert.
- *Docenten:* Wanneer leerlingen zich niet verder ontwikkelen zal dit ten koste gaan van de motivatie van de docenten. Daarnaast behoren er bepaalde doelen behaald te worden in een schooljaar. Als de ontwikkeling van bepaalde leerlingen stagneert, zal dit gevolgen hebben voor de docent.
- *Student:* Voor de student is het lastig om op een goede manier maatwerk te leveren als zij niet weet wat de leerstijlen, geheugen en de interactie is.

Wat voor soort probleem is het?

Scholen stellen momenteel andere prioriteiten. De Voortgezet Speciaal Onderwijs scholen hebben momenteel andere dingen aan hun hoofd (dit doordat er flink bezuinigd behoort te worden binnen het speciaal onderwijs). Hierdoor komt het maatwerk op een tweede plaats. Daarnaast wordt er voornamelijk individueel maatwerk geleverd met behulp van diverse methoden.

Lijkt het probleem oplosbaar?

Het probleem is oplosbaar. Het is belangrijk dat er aandacht besteed wordt aan het individu binnen het groepsproces. Dit kan gedaan worden door middel van testen, gesprekken en verder onderzoek. Op deze manier kan er maatwerk geleverd worden binnen de klassikale lessen.

Is het wenselijk het probleem op te lossen?

Het is wenselijk om het probleem op te lossen omdat er dan op een goede manier gewerkt wordt. Als het probleem niet opgelost wordt, kan dit ernstige gevolgen hebben. Denk hierbij aan leerlingen waarbij de cognitieve ontwikkeling stagneert.

1.3. Probleemstelling

Naar aanleiding van de probleembeschrijving en probleemanalyse (F. Harinck, 2010) is de volgende probleemstelling ontstaan:

Hoe kan ik (als docent) omgaan met de verschillende leerstijlen en geheugen van de leerlingen (binnen een cluster 4 school) en hoe ziet maatwerk leveren op deze manier er in de praktijk uit?

Begripsuitleg

¹ Cluster 4 school (School voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, langdurig zieke kinderen met een psychiatrische aandoening en kinderen op scholen die verbonden zijn aan pedologische instituten (www.encyclo.nl)).

De probleemstelling is in een aantal deelvragen onder te verdelen;

Theoretisch

1. Wat zijn de kenmerken van het Voortgezet Speciaal Onderwijs (cluster 4)?
2. Welke leerstijlen zijn er (naar aanleiding van de leerstijlen van Kolb)?
3. Wat zijn de verschillende geheugens waar de leerlingen gebruik van kunnen maken?

4. Welke vaardigheden heb ik nodig als docent om op een goede manier maatwerk te leveren?
5. Wat kunnen belemmeringen en motivaties zijn om te leren?
6. Wat kunnen de verschillende interacties zijn met leerlingen en hoe kan hierop ingespeeld worden?

Onderzoek:

1. Welke leerstijlen (leerstijlen van Kolb) hanteren de leerlingen?
2. Welke vaardigheden heb ik nodig als docent om op een goede manier maatwerk te kunnen leveren aan leerlingen met een gedragsstoornis en/of leerstoornis?
3. Wat gebeurt er nu, om de leerlingen les te geven op maat (op microniveau (= binnen de klas), mesoniveau (= beleidsniveau binnen de school), macro niveau (buiten de school))?
4. Welke geheugens gebruiken de leerlingen?
5. Wat is de motivatie en wat zijn de belemmeringen van de leerlingen met betrekking tot leren?
6. Op welke manier vindt de interactie momenteel plaats en hoe kan ik hierop invloed uitoefenen?

Begripsuitleg

¹ Cluster 4 school (School voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, langdurig zieke kinderen met een psychiatrische aandoening en kinderen op scholen die verbonden zijn aan pedologische instituten (www.encyclo.nl)).

Gewenste situatie:

Er is een duidelijk beeld van de leerstijlen en geheugens waarvan de leerlingen gebruik maken. Daarnaast zullen er handvatten geboden worden om op een goede manier om te gaan met de leerlingen en op een passende wijze maatwerk te leveren.

2. Theoretische onderbouwing

Naar aanleiding van de theoretische deelvragen uit dit onderzoek zijn de vragen beantwoord. De onderwerpen zijn gekoppeld aan de verschillende deelvragen.

2.1. Kenmerken Voortgezet Speciaal Onderwijs

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: “Wat zijn de kenmerken van het Voortgezet Speciaal Onderwijs (cluster 4)?”

Het Voortgezet Speciaal Onderwijs (vanaf nu afgekort als VSO) is ingedeeld in 4 clusters (cluster 1 voor visueel beperkte leerlingen, cluster 2 voor dove en slechthorende leerlingen en leerlingen met een ernstige vorm van spraak- en/of taalmoeilijkheden, cluster 3 voor verstandelijk en/of lichamelijk gehandicapte leerlingen, cluster 4 voor leerlingen met een gedragshandicap en/of psychiatrische problemen). Dit onderzoek is gericht op leerlingen uit cluster 4. Op deze scholen is specifieke en individuele aandacht voor de leerlingen. Op deze manier hebben de leerlingen de mogelijkheid om zichzelf in hun eigen tempo te ontwikkelen. De klassen zijn kleiner en de docenten zijn gespecialiseerd in het werken met leerlingen met een gedragshandicap en/of psychiatrisch probleem (Kennisnet, 2011).

2.2. Leerstijlen van Kolb

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: “Welke leerstijlen zijn er (naar aanleiding van de leerstijlen van Kolb)?”

Er zijn vier leerstijlen te onderscheiden volgens Kolb (1977). Dit houdt in dat iedereen op zijn/haar eigen manier werkt en leert. De leerstijlen van Kolb (deze worden later in deze tekst benoemd en uitgelegd) zijn gebaseerd op een theoretisch model van vier denkstappen. Voor deze stappen en de daarmee samenhangende leerstijlen ontbreekt echter een wetenschappelijke onderbouwing. Er is veel kritiek van wetenschappelijke onderzoekers op Kolb en zijn model: Basuray (1982), Coffield, Mosely, Hall & Ecclestone (2004), Jonassen & Grabowski (1993), en Wierstra & de Jong (2002). De laatste onderzoekers zetten ook grote vraagtekens bij het denkmodel van Kolb waarop zijn leerstijlenmodel gebaseerd is. Toch wordt er in de praktijk veel met het vier denkstappen model van Kolb gewerkt en wordt er vanuit het werkveld veel gebruik gemaakt van de leerstijlen van Kolb. Hieronder staan de leerstijlen benoemd en uitgelegd:

- De **doener** is gericht op een combinatie van actief experimenteren en concreet ervaren. Ze leren het best in een omgeving waarin ze zo snel mogelijk aan de slag kunnen en waar ruimte is voor oefeningen en praktijk.
- De **dromer** is gericht op concreet ervaren en reflectief observeren. De dromer bekijkt de situatie vanuit verschillende kanten. Daarnaast komt de dromer vaak met creatieve ideeën en oplossingen.
- De **denker** is gericht op het reflectief observeren en abstract maken van situaties. Zij zijn voornamelijk bezig met het vertalen van observaties in theorieën. De denker kan goed redeneren. Daarnaast werken ze graag zelfstandig, zodat ze de kans krijgen zelf een beeld te vormen van de theorie.
- De **beslisser** is gericht op het abstract maken van situaties en actief experimenteren. Zij proberen graag theorie uit in de praktijk. De beslisser neemt initiatief en durft te experimenteren.

Afbeelding 1. Leerstijlen van Kolb (B. Bekkers, 2011).

2.3. De verschillende soorten geheugens in de hersenen

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: "Wat zijn de verschillende geheugens waar de leerlingen gebruik van kunnen maken?"

De hersenen zijn de aansturing van het menselijk lichaam. Alles wat we denken, doen en laten gebeuren komt door onze hersenen (D. Swaab, 2010). Tijdens een leerproces wordt er gebruik gemaakt van verschillende soorten geheugens uit de hersenen. In deze tekst wordt eerst een stukje algemene beschrijving van de hersenen gegeven; vervolgens is er specifiek aandacht besteed aan de verschillende geheugens binnen het brein.

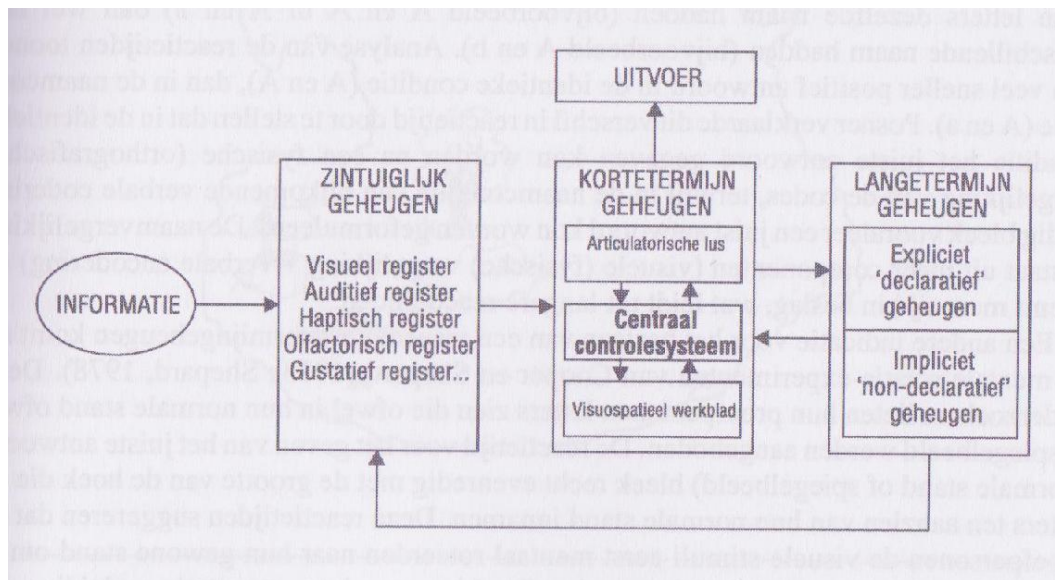
De grote hersenen zijn het grootste deel van het menselijk brein ($\pm 85\%$). De grote hersenen verwerken impulsen afkomstig van sensorische zenuwcellen en reguleren vrijwillige beweging. Ze zijn tevens de plek waar de cognitieve en emotionele processen (onder andere logisch redeneren, planning, geheugen en emotie) plaatsvinden. Vezels verbinden de grote hersenen met andere delen van de hersenen. Elke hersenhelft is verdeeld in vijf hersenkwabben: de voorhoofdskwab, de pariëtaalkwab, de slaapbeenkwab, de achterhoofdskwabben en de kleine hersenen. Deze laatste zorgen ervoor dat de bewegingen en handelingen worden gecoördineerd.

De hersenstam zorgt ervoor dat de boodschappen van de hersenen naar de wervelkolom worden doorgegeven. Daarnaast is de hersenstam verantwoordelijk voor een aantal vitale functies (zoals de ademhaling, hartslag) en voor reflexen (bijvoorbeeld het oog). Al bij al een ingewikkeld onderdeel van het menselijk lichaam. Om terug te komen op de verschillende geheugens in het menselijk brein is hieronder een opsomming (inclusief uitleg) gegeven van de diverse geheugens.

- Het zintuiglijk geheugen. Het zintuiglijk geheugen is een bewaarplaats met een relatief grote capaciteit, de duur van het geheugen is van extreem korte duur. Het visueel en auditief geheugen valt onder zintuiglijk geheugen. De hersenen onthouden bepaalde informatie door middel van beeld en geluid wat verwerkt wordt door de grote en kleine hersenen.
- Het korte termijn geheugen. Als de informatie lang genoeg in het zintuiglijk geheugen werd vastgehouden, worden de patronen doorgegeven aan het korte termijn geheugen. Er wordt dus veel informatie doorgespeeld naar het korte termijn geheugen, dit wil niet zeggen dat we dit bewust registreren, hierdoor zal het niet in ons geheugen opgeslagen blijven. Alleen relevante informatie wordt opgeslagen.
- Het lange termijn geheugen. Als informatie in het korte termijn geheugen is, en het wordt herkend en kan gekoppeld worden aan reeds aanwezige kennis, kan dit terecht komen in het lange termijn geheugen. Dit proces kan ook gestimuleerd worden door herhaling (zie het inprentingproces).

- Het werkgeheugen. In het werkgeheugen vindt de opslag en verwerking van de visuele en auditieve informatie plaats. In de linkerhersenkwab bevindt zich het taalachtige gebied, in de rechterhersenkwab bevindt zich het pariëtaal-occipitale gebied (ruimtelijk inzicht en rekenen).
- Het inprentingproces. Het proces van korte- naar lange termijngeheugen. Om informatie in het lange termijngeheugen te krijgen is het belangrijk dat informatie wordt herhaald of wordt gekoppeld aan reeds aanwezige kennis.

Afbeelding 2. Werking van de hersenen.
Vingerhoets, G. & Lanno, E. (2005).

Uitleg naar aanleiding van afbeelding 2.

Naar theorie uit het boek "Zakboek neuropsychologische symptomatologie" (C. Lafosse, 2006 & G. Vingerhoets, 2005 & E. Lanno, 2005).

Zintuiglijk geheugen:

Visueel register. Het verwerken van visuele prikkels.

Auditief register. Het verwerken van auditieve prikkels.

Haptisch register. Het verwerken van tastzin prikkels.

Olfactorisch register. Het verwerken van reuk en geur prikkels.

Gustatief register. Het verwerken van smaak prikkels.

Korte termijn geheugen:

Articulatorische lus. Dit gedeelte in de hersenen zorgt ervoor dat de informatie die binnenkomt wordt opgeslagen (op de juiste plaats), herhaald en geregistreerd.

Centraal controlesysteem. Dit systeem zorgt ervoor dat de aandacht en de informatie wordt doorgestuurd.

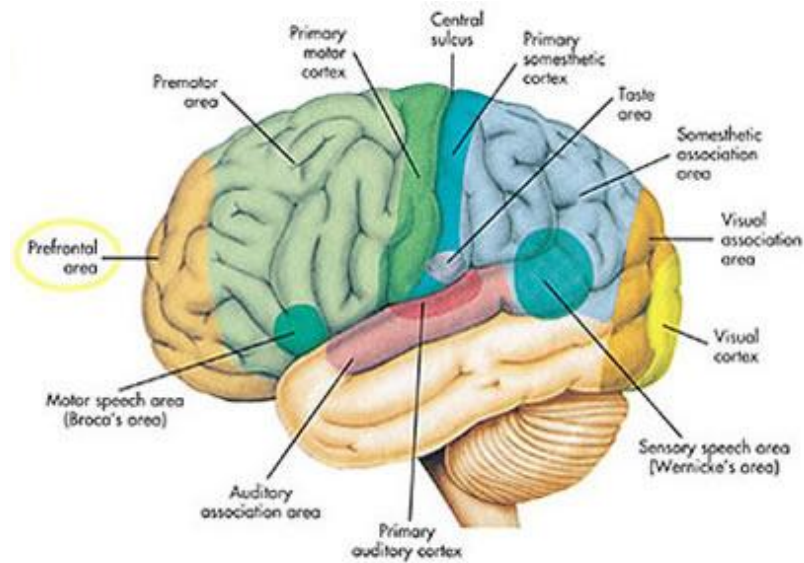
Visuospatieel werkblad. Hier wordt de visuele informatie (zoals beelden en gezichten van mensen) opgeslagen.

Lange termijn geheugen:

Expliciet 'declaratief' geheugen. Opgeslagen kennis kan bewust beleefd of opgeroepen worden.

Impliciet 'non-declaratief' geheugen. Er is geen sprake van bewuste beleving of van toegang tot opgeslagen kennis.

Afbeelding 3. hersenen.
R. Moody (2008).

2.4. Vaardigheden docent

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: "Welke vaardigheden heb ik nodig als docent om op een goede manier maatwerk te leveren?"

Er zijn verschillende vaardigheden waaraan behoort te worden voldaan. Deze zijn terug te vinden in het boek Bekwaam en Speciaal (WOSO, 2009).

De belangrijkste vaardigheden zijn hieronder benoemd:

- Interpersoonlijk competent in de omgang met leerlingen. Werken met zorgleerlingen (→het adequaat verlenen van sociale ondersteuning aan zorgleerlingen).
- Orthopedagogisch competent in de omgang met leerlingen. Werken met zorgleerlingen (→het adequaat realiseren van orthopedagogische hulpverlening in de groep).
- Orthodidactisch competent in de omgang met leerlingen. Werken met zorgleerlingen (→het adequaat realiseren van orthodidactische hulpverlening in de groep).
- Competent in samenwerking met de omgeving van de school. Werken in de context van de school (→het zicht hebben op de externe zorgstructuur van de (eigen) school en de positie van de school).

2.5. Belemmeringen en motivaties bij leren

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: "Wat kunnen belemmeringen en motivaties om te leren zijn?"

Er is een spel ontwikkeld dat het voor leerlingen gemakkelijker maakt om belemmeringen en motivaties met betrekking tot leren in kaart te brengen (het leer- en ontwikkelingsspel, P. Gerrickens, M. Verstege & Z. van Dun, 2010). Voorbeelden van belemmeringen waar leerlingen tegenaan kunnen lopen zijn: te veel afleiding, andere interesses, etc. Voorbeelden van motivaties zijn: geld verdienen, toekomstperspectief verbeteren, status verhogen, etc. (P. Gerrickens, M. Verstege & Z. van Dun, 2010).

De theorie achter dit spel is geschreven door M. Ruijters (2006). Volgens haar is:

“leren niet alleen sociaal, individuen spelen een belangrijke rol als aanzetters tot innovatie” (M. Ruijters, 2006). Zo heeft iedereen een eigen leerstijl (Kolb, 1977). Maar heeft ook iedereen eigen motivaties (M. Ruijters, 2006).

Daarnaast is het spel gebaseerd op de theorie van Vermunt (1992). Volgens Vermunt zijn er drie stijlen te onderscheiden (S. Leermakers, 1996):

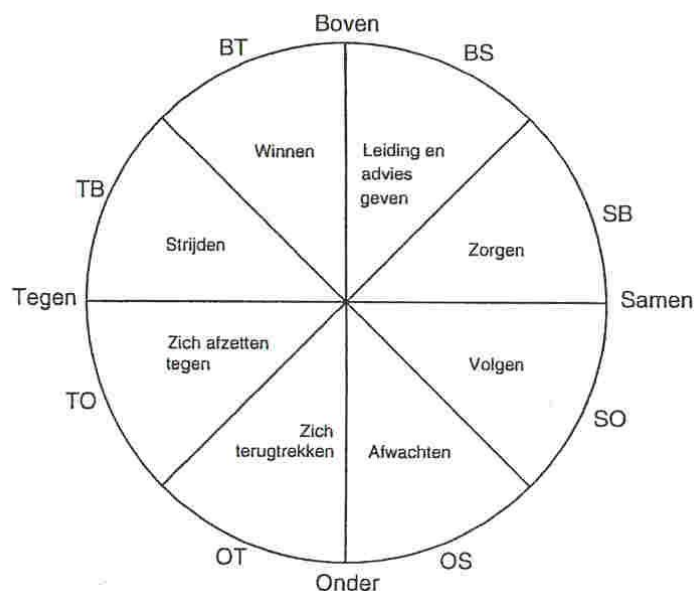
- Reproductie gerichte stijl → gericht op resultaat en het nadoen, niet op toepasbaarheid of bruikbaarheid.
- Betekenisgerichte stijl → gericht op het onderzoeken van standpunten, ideeën en conclusies. Er wordt geleerd vanuit persoonlijke interesse.
- Toepassingsgerichte stijl → gericht op het toepassen van de theorie in de praktijk (beroepsgericht).

2.6. Interactie

Dit onderwerp is gekoppeld aan deelvraag: “Wat kunnen de verschillende interacties zijn met leerlingen en hoe kan hierop ingespeeld worden?”

De interactie tussen een docent en een leerling is van groot belang tijdens zowel klassikale als individuele lessen. Volgens de interactiewijzer (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009) is het belangrijk dat de docent zich bewust bezig houdt met de interactie en op de hoogte is van dit proces. Een manier om de interactie in beeld te krijgen is de ‘BOTS’ vragenlijsten. De resultaten kunnen verwerkt worden in het interactiewiel (zie onderstaande afbeelding).

Afbeelding 4. Interactiewiel.
R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks (2009).

Het interactiewiel gaat uit van 8 houdingen (leiding en advies geven, zorgen, volgen, afwachten, zich terugtrekken, zich afzetten tegen, strijden, winnen) die aangenomen kunnen worden in een gesprek (interactie). Aan de hand van de uitslag van het interactiewiel staan handvatten en adviezen geschreven op welke manier er het beste omgegaan kan worden met betrekking tot de interactie en hoe hier invloed op uit te oefenen is. De interactiewijzer is dan ook gebruikt bij het praktijkonderzoek.

3. Onderzoeksmethodologie

In dit hoofdstuk wordt de werkwijze van het onderzoek beschreven. Er wordt gesproken over de definitieve onderzoeksvragen, onderzoeksvorm en de manier van data verzamelen en data verwerken (F. Harinck, 2010).

3.1. Onderzoeksvragen

Naar aanleiding van de uitgewerkte theorie en het literatuuronderzoek zijn er definitieve onderzoeksvragen geformuleerd. De probleemstelling luidt als volgt:

Hoe kan ik (als docent) omgaan met de verschillende leerstijlen en geheugens van de leerlingen (binnen een cluster 4 school) en hoe ziet maatwerk leveren op deze manier er in de praktijk uit?

De probleemstelling is in een aantal deelvragen onder te verdelen;

Theoretisch

1. Wat zijn de kenmerken van het Voortgezet Speciaal Onderwijs (cluster 4)?
 2. Welke leerstijlen zijn er (naar aanleiding van de leerstijlen van Kolb)?
 3. Wat zijn de verschillende geheugens waar de leerlingen gebruik van kunnen maken?
 4. Welke vaardigheden heb ik nodig als docent om op een goede manier maatwerk te leveren?
 5. Wat kunnen belemmeringen en motivaties om te leren zijn?
 6. Wat kunnen de verschillende interacties zijn met leerlingen en hoe kan hierop ingespeeld worden?
- De theoretische vragen zijn beantwoord en te vinden in hoofdstuk 2. Theorie.

Onderzoek:

1. Welke leerstijlen (naar aanleiding van de leerstijlen van Kolb) hanteren de leerlingen?
 2. Welke vaardigheden heb ik nodig als docent om op een goede manier maatwerk te kunnen leveren aan leerlingen met een gedragsstoornis en/of leerstoornis?
 3. Wat gebeurt er nu, om de leerlingen les te geven op maat (op microniveau (= binnen de klas), mesoniveau (= beleidsniveau binnen de school), macro niveau (buiten de school))?
 4. Welke geheugens gebruiken de leerlingen?
 5. Wat is de motivatie en wat zijn de belemmeringen van de leerlingen met betrekking tot leren?
 6. Op welke manier vindt de interactie momenteel plaats en hoe kan hierop invloed worden uitgeoefend?
- De onderzoeksvragen zijn beantwoord en te vinden in hoofdstuk 4. Data analyse en resultaten.

Begripsuitleg

¹ Cluster 4 school (School voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, langdurig zieke kinderen met een psychiatrische aandoening en kinderen op scholen die verbonden zijn aan pedologische instituten (www.encyclo.nl)).

3.2. Onderzoeksvormen + data verzamelingstechnieken

Databronnen (F. Harinck, 2010).

De databronnen die gebruikt zullen worden voor het onderzoek zijn:

- Docenten (van de praktijkschool (Voortgezet Speciaal Onderwijs) → interview)
- Leerlingen (van de praktijkschool, Cluster 4 D → gesprekken en toetsen)

- Literatuur

Door de mening van betrokkenen uit verschillende invalshoeken te vragen wordt het onderwerp vanuit diverse kanten belicht.

Dataverzamelingstechnieken (F. Harinck, 2010).

- Vragenlijst (leerstijlen van Kolb)
- Vragenlijst/opdracht (leer- en ontwikkelingsspel)
- Half gestructureerd interview (zie bijlage 1. Topiclijst)
- Observeren (vragenlijsten 'BOTS')
- Test (werkgeheugen).

Onderzoeksbenadering (F. Migchelbrink, 2006).

Bij dit onderzoek is gebruik worden gemaakt van een combinatie tussen kwantitatief onderzoek en kwalitatief onderzoek. Het is voornamelijk kwalitatief omdat het onderzoek is gericht op het begrijpen en beschrijven. Het zal voornamelijk gaan om inhoudelijke informatie. Dus welke leerstijlen de leerlingen hanteren en welke geheugens zij gebruiken. Daarnaast is onderzocht wat de leermotieven en belemmeringen zijn van de leerlingen. Zo is in kaart gebracht op welke manier de leerlingen het best ondersteund kunnen worden in de les. Daarnaast is gebruik gemaakt van cijfers en theorie (voornamelijk in hoofdstuk 4. Data analyse en resultaten) om het onderzoek te ondersteunen en bepaalde resultaten weer te geven. Daarnaast is er sprake in dit onderzoek van het interpretatieve onderzoek (Harinck, 2006). Hierbij staat centraal de menselijke zingeving. Dus hoe er gedacht wordt, waarom en vervolgens kan er bekeken worden hoe hier het beste op ingespeeld kan worden.

Onderzoeksubject (F. Migchelbrink, 2006).

De onderzoeksubjecten bij dit onderzoek zijn de leerstijlen en de geheugens van 4 leerlingen. Deze gegevens zijn in kaart gebracht. Ook is aandacht besteed aan de motivatie en belemmeringen met betrekking tot leren en de interactie met de docent. Dit onderzoek is voornamelijk gericht op de implementatie. Dus hoe het proces verlopen is en hoe er op een goede manier maatwerk geleverd kan worden. Naar aanleiding van de onderzoeksresultaten worden er handvatten gegeven om op een goede manier maatwerk te leveren door middel van afstemming op het gebied van leerstijl-onderwijsstijl. Dit met betrekking tot de omgang van de leerstijlen, het geheugen, de motivatie en belemmeringen van de leerlingen en de interactie met de docent.

3.2.1. Triangulatie

Triangulatie (het gebruikmaken van meerdere gegevensbronnen (F. Harinck, 2010)) is in dit onderzoek van belang zodat er sprake is van hoge kwaliteit. Triangulatie betekent volgens Harinck (2006) letterlijk: uit drie hoeken. Verschillende onderzoekstechnieken zullen naast elkaar worden toegepast in dit praktijkonderzoek. In dit onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende zogenoemde informanten (leerlingen, leraren, de student), maar ook van diverse soorten informatiebronnen (vragenlijst, interview, observatie, test). Op deze manier voldoet het onderzoek aan dit belangrijke kwaliteitscriterium.

3.2.2. Validiteit

Validiteit (meet het instrument, datgene wat voor het onderzoek van belang is (F. Harinck, 2010)). Om de validiteit te waarborgen staat op de volgende pagina een tabel met het onderzoeksinstrument, het beoogde doel en datgene wat het meet.

Onderzoeksinstrument	Het beoogde doel	Wat meet dit werkelijk?
Vragenlijst leerstijlen van Kolb.	Leerstijlen van de leerlingen achterhalen.	Als de vragenlijst goed is ingevuld, geeft het aan voor welke leerstijl de leerling een voorkeur heeft.
Vragenlijst/opdracht leer- en ontwikkelingsspel.	De motieven en belemmeringen met betrekking tot het leren achterhalen.	Als de vragenlijst/opdracht goed wordt uitgevoerd, wordt duidelijk waar de belemmeringen en de motieven liggen voor de leerling (inclusief argumentatie van de leerling).
Half gestructureerd interview.	Een duidelijk beeld creëren over de beginsituatie van de praktijkschool.	Als de juiste vragen worden gesteld en er goede communicatieve vaardigheden worden toegepast zal de juiste informatie worden verzameld.
Observeren (vragenlijst 'BOTS').	Een duidelijk beeld krijgen van de interactie tussen de docent en de leerlingen.	De vragenlijsten geven een duidelijk beeld over de interactie tussen docent en leerlingen. Dit kan verwerkt worden in een interactiewiel (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009).
Test werkgeheugen.	Er zal duidelijk worden waar de leerlingen meer gebruik van maken (van het visuele of auditieve geheugen).	Het geeft aan hoe de leerlingen het makkelijkst dingen onthouden, maar er kan geen uitsluitel over gegeven worden (dan zou er gebruik moeten worden gemaakt van een hersenscan, dit is niet mogelijk in verband met het korte tijdsbestek en een minimaal budget).

3.2.3. Betrouwbaarheid

Volgens Harinck (2006) betekent betrouwbaarheid dat de metingen die gedaan zijn, moeten kunnen worden herhaald (hierbij behoren dezelfde resultaten naar voren te komen). Daarnaast behoort er een duidelijk en helder beeld te zijn ontstaan na uitvoering van het onderzoek. De data die verzameld zijn, zijn besproken met de groepsdocent van de school waar het onderzoek uitgevoerd is. Zo is er overlegd of de informatie uit het onderzoek overeen komt met het beeld dat de docent heeft. De gegevens die uit de toetsen zijn gekomen, zijn standaard met de leerlingen besproken (zo kon er doorgevraagd worden bij onduidelijkheden en is de kans dat de leerlingen het anders interpreteren kleiner en de betrouwbaarheid dus groter).

3.2.4. Ethische kwesties

Doordat dit onderzoek is uitgevoerd op een school is het belangrijk dat ethische kwesties zijn vermeden. Omdat het onderzoek geen negatieve gevolgen mag hebben voor zowel de school, docenten als leerlingen is er in dit onderzoek geen gebruik gemaakt van namen. Er zijn nummers gebruikt in plaats van namen. Ook de naam van de school wordt niet genoemd. Er is gebruik gemaakt van het woord (praktijk)school (dit geldt dus voor de school in kwestie, en niet voor iedere school). Daarnaast is bij de video opname alleen de docent in beeld gebracht (dit in verband met de privacy van de leerlingen).

Om ethisch met dit onderzoek om te gaan zal rekening gehouden worden met de zes principes in het kader van ethische reflectie op praktijkonderzoek Master Sen (Boerman, 2008):

1. Vertrouwen, bedrog en zelfbedrog
De student/ onderzoeker heeft een grondhouding waarbij gerekend kan worden dat beschreven resultaten in het praktijkonderzoek zijn gebaseerd op transparante en navolgbare gegevens (dit wordt gedaan door middel van een objectieve benadering).
2. Zorgvuldigheid en nalatigheid
Vraagstellingen zullen weloverwogen worden opgesteld en met zorg worden beantwoord, gegevens nauwgezet worden nauwgezet verzameld en bewerkt en de verslaglegging zal precies en systematisch zijn.
3. Volledigheid en selectiviteit
Alle uitkomsten en resultaten van het onderzoek zal een rol spelen in het meesterstuk. Noodzakelijke selectiviteit zal niet worden gebruikt om de zaken anders voor te stellen dan ze zijn.
4. Concurrentie en collegialiteit
Er is sprake van een zekere loyaliteit met collega's en begeleiders, om elkaar te helpen de ambities te realiseren en men heeft daarbij respect voor ieders eigenheid.
5. Publiceren, auteurschap en geheimhouding
Na afronden van het meesterstuk, zal het onderzoek beschikbaar worden gesteld en door middel van media (workshop, lezing, publicatie) met elkaar worden gedeeld.
6. Onderzoek in opdracht
De student/ onderzoeker bepaalt altijd de vraagstelling van zijn onderzoek en blijft eigenaar van het onderzoek (het kan dus aangepast worden als de student/onderzoeker vindt dat dit in het belang is van het onderzoek).

4. Data analyse en resultaten

In dit hoofdstuk zijn de data analyse en de resultaten beschreven. De onderwerpen zijn gekoppeld aan de deelvragen. Er is zowel gebruik gemaakt van een kwalitatieve als kwantitatieve analyse (F. Harinck, 2010). De gegevens van vier leerlingen zijn volledig uitgewerkt. Hiervoor is gekozen zodat dit volledig en op een kwalitatieve manier gedaan kan worden.

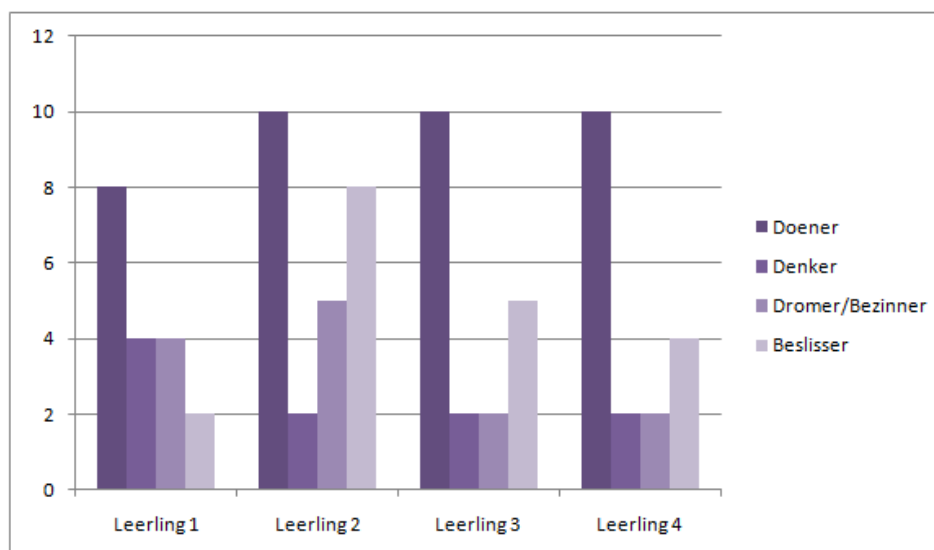
4.1. Leerstijlen van Kolb

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: “Welke leerstijlen (leerstijlen van Kolb) hanteren de leerlingen?”

Volgens Kolb (1977) zijn er vier verschillende leerstijlen te onderscheiden. Voor dit onderzoek is er een vragenlijst afgenomen bij de leerlingen (zie bijlage 2. Vragenlijst leerstijlen van Kolb). De stellingen/vragen zijn mondeling toegelicht (dit omdat er sprake is van te moeilijk taalgebruik voor deze doelgroep). Denk hierbij aan praktijkvoorbeelden naar aanleiding van de stellingen. Hieronder in de tabel staat beschreven welke leerling voor welke leerstijl een voorkeur heeft.

Leerstijl	Doener	Denker	Dromer/bezinner	Beslisser
Leerling 1.	Sterke voorkeur	Lage voorkeur	Lage voorkeur	Zeër lage voorkeur
Leerling 2.	Zeër sterke voorkeur	Zeër lage voorkeur	Matige voorkeur	Sterke voorkeur
Leerling 3.	Zeër sterke voorkeur	Zeër lage voorkeur	Zeër lage voorkeur	Matige voorkeur
Leerling 4.	Zeër sterke voorkeur	Zeër lage voorkeur	Zeër lage voorkeur	Lage voorkeur

De gegevens zijn hieronder verwerkt in een grafiek. Hierin is duidelijk te zien dat de leerlingen een sterke tot zeer sterke voorkeur hebben voor de leerstijl “doener”. De ingevulde vragenlijsten zijn als bijlage 3. Leerstijltest leerlingen in dit verslag opgenomen.

4.2. Vaardigheden docent

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: “Welke vaardigheden heb ik nodig als docent om op een goede manier maatwerk te kunnen leveren aan leerlingen met een gedragsstoornis en/of leerstoornis?”

Er zijn verschillende vaardigheden nodig voor een docent om op een goede manier maatwerk te kunnen leveren. In het hoofdstuk theorie staat beschreven welke competenties er ontwikkeld behoren te zijn volgens OSO (WOSO, 2009). Tijdens het onderzoek is dit onderzocht door middel van twee half gestructureerde interviews, afgenomen bij docenten van een Cluster 4 school.

Uit deze interviews kwam naar voren dat er bepaalde eigenschappen zeer belangrijk zijn om voor deze specifieke doelgroep op een goede manier maatwerk te leveren. Hieronder staan de belangrijkste vaardigheden in een tabel uitgewerkt. De vaardigheden komen uit de interviews zijn gekoppeld aan theorie. De geheel uitgewerkte interviews zijn te vinden in bijlage 4. Interviews.

Praktische vaardigheden	Technische vaardigheden
<u>Interpersoonlijk competent.</u> Het op een goede manier een relatie kunnen opbouwen met leerlingen en deze relatie onderhouden (WOSO, 2009).	<u>Observeren.</u> Het is belangrijk dat er op een gestructureerde manier wordt geobserveerd (D. Janson, 2008).
<u>Intern overleg met andere collega's.</u> Het is belangrijk dat er contact is met de IB'ers (intern begeleiders). Zij zorgen ervoor dat er maatwerk beschikbaar is voor de leerlingen.	<u>Vakinhoudelijk competent.</u> Het is van belang dat een docent weet waar hij/zij het over heeft (WOSO, 2009).
<u>Individuele eisen stellen.</u> Het is belangrijk dat een leerling niet wordt overvraagd (dat er kleine stapjes worden gezet). Iedere leerling is bezig op zijn eigen niveau, met eigen doelen (R. Fiddelaers-Jaspers & J. Ruigrok, 1997).	<u>Technisch luisteren.</u> Het is belangrijk dat een docent op een goede manier kan luisteren. Denk hierbij aan LSD (luisteren, samenvatten en doorvragen, dit is een van de technische basisvaardigheden bij communicatie).
<u>Inzicht in leerlingen.</u> Het is belangrijk dat de docent op de hoogte is van de achtergrond van de leerling. Op deze manier kan hij/zij rekening houden met de eigenschappen en sensitiviteit van een leerling.	<u>Kennis over de diverse gedragsproblemen/stoornissen.</u> Het is belangrijk dat een docent weet hoe hij/zij het beste om kan gaan met verschillende gedragsproblemen/stoornissen (T. van Lieshout, 2010).

4.3. Huidige situatie met betrekking tot maatwerk

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: “Wat gebeurt er nu, om de leerlingen les te geven op maat (op microniveau (= binnen de klas), mesoniveau (= beleidsniveau binnen de school), macro niveau (buiten de school))?”

Momenteel wordt er al op verschillende manieren maatwerk geleverd. De informatie om deze vraag te kunnen beantwoorden is gehaald uit de halfgestructureerde interviews (voor de gehele uitgewerkte interviews zie Bijlage 4. Interviews).

Op de volgende bladzijde zijn de onderwerpen met betrekking tot maatwerk uitgewerkt op drie niveaus (micro, meso en macro niveau).

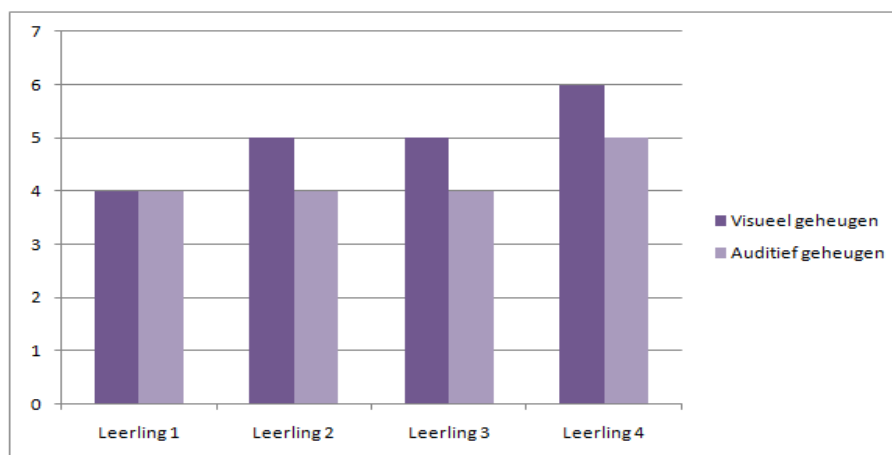
Micro niveau	Meso niveau	Macro niveau
-Kijken naar de behoeften van de leerlingen. -Klassikale lessen aanpassen op individuele leerling. -Iedere leerling werkt op zijn/haar eigen niveau. -Individuele begeleiding en gesprekken.	-RT (remedial teaching). Dit is voornamelijk voor de onderbouw leerlingen. -Er wordt aandacht besteed aan het uitstroomprofiel (veel praktische vakken, daar heeft deze doelgroep behoeften aan). -Therapie (beeldend, creatieve therapie, drama). -MRT (motorische remedial teaching).	-Praktijkvakken (techniek, houtbewerking, koken, tuin, etc.) -Kleine klassen (hierdoor is er meer ruimte voor de leerlingen en dus een mogelijkheid om maatwerk te leveren). -Werken met een groepsleerkracht (hierdoor kent de leerkracht de leerlingen zeer goed en kan er op een goede manier maatwerk geleverd worden). -Beginnende stage.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat er al is geïnvesteerd in het werken op maat en dat er dus op een goede manier getracht wordt maatwerk te leveren. Toch bleek uit het interview dat de leerstijlen van Kolb (Kolb, 1977) niet bekend waren (de theorie was onbekend voor de docenten). Ook weten de docenten niet van welk geheugen de leerlingen gebruik maken. Wel zijn de docenten veel bezig met individuele begeleiding en maatwerk door het gebruik van diverse methodes.

4.4. Verschillende geheugens

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: "Welke geheugens gebruiken de leerlingen?"

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is gebruik gemaakt van een test. De leerlingen kregen om het auditieve geheugen te testen 8 woorden te horen. Vervolgens kregen zij de tijd om de woorden op te schrijven. Om het visuele geheugen te testen kregen de leerlingen 8 woorden te zien, vervolgens kregen zij wederom tijd om deze op te schrijven. De woorden bestonden allemaal uit hetzelfde aantal letters en ook de moeilijkheidsgraad was gelijk. Hieronder in de grafiek is de uitkomst af te lezen.

In de grafiek is te zien dat er geen groot verschil zit in het gebruik van het visuele of auditieve geheugen. Voor de meeste leerlingen lijkt het gebruik van het visuele geheugen iets makkelijker te zijn. Omdat het een kleine test is, kan er geen definitieve conclusie uitgetrokken worden, maar er is wel te zien dat er een klein verschil in uitkomst is.

4.5. Belemmeringen en motivaties

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: "Wat kunnen belemmeringen en motivaties om te leren zijn?"

Deze vraag is beantwoord door middel van een spel wat de leerlingen hebben gespeeld. Het leer- en ontwikkelingsspel. De leerlingen hebben een top 5 gemaakt met betrekking tot de onderwerpen: leermotieven, manier van leren, leervoorwaarden en leerbelemmeringen. De les die hierover gegeven is aan de leerlingen is te vinden in Bijlage 5. Lesvoorbereiding leer- en ontwikkelingsspel. De uitgeschreven opdrachten zijn te vinden in bijlage 6. Leer- en ontwikkelingsspel + opdracht. De gegevens uit de opdracht zijn verwerkt in onderstaande tabellen. De leerlingen mochten punten geven van 1 tot 5 (5 punten voor datgene dat ze zeer belangrijk vinden, vervolgens teruggatellend).

Leermotieven:

Stelling	Aantal punten
1. (Meer) geld verdienen.	19
2. Trots op mezelf kunnen zijn.	9
3. Anderen beter begrijpen.	8
4. Bij blijven of beter worden in mijn huidige werk.	6
5. Een probleem kunnen oplossen.	6
6. Mezelf van anderen kunnen onderscheiden.	3
7. Status verwerven.	2
8. Mijn hersenen blijven trainen	2
9. Een toekomstig probleem voorkomen	2
10. Mezelf bewijzen ten opzichten van anderen.	1
11. Mezelf voor bereiden op een (andere) baan.	1
12. Studeren.	1

Manier van leren:

Stelling	Aantal punten
1. Ik leer door het zelf te doen.	15
2. Ik leer door goed te luisteren.	12
3. Ik leer door het na te doen.	8
4. Ik leer van wat goed en fout gaat.	8
5. Ik leer door te kijken.	6
6. Ik leer door over een onderwerp te lezen.	6
7. Ik leer het liefst alleen.	3
8. Ik leer het liefst in een groep.	2

Leervoorwaarden:

Stelling	Aantal punten
1. Plezier hebben in het leren.	13
2. Zelf het leertempo bepalen.	10
3. Muziek luisteren tijdens het leren.	9
4. Zelf mogen kiezen wat ik wil leren.	9
5. Voldoende tijd en rust voor het leren.	5
6. Goed contact hebben met anderen in de groep.	4
7. Het geleerden in de praktijk toepassen.	4
8. Leerdoelen kunnen bereiken.	3
9. Eigen aanpak bij het leren mogen kiezen.	3

Leerbelemmeringen:

Stelling	Aantal punten
1. Ik vind leren saai.	17
2. Ik heb tijdens het leren teveel afleiding.	8
3. Ik kan me niet op één ding concentreren.	6
4. Het is te druk in de klas om te leren.	5
5. Ik stel leren steeds uit.	4
6. Ik heb te weinig energie om te leren.	4
7. Ik vind teveel dingen interessant.	4
8. Ik heb geen zin om te leren.	4
9. Ik heb te weinig tijd om te leren.	3
10. Ik vind mijn school te ver.	2
11. Ik ben snel verveeld tijdens het leren.	2
12. Ik ben niet gemotiveerd om te leren.	1

Uit de bovenstaande schema's blijkt dat de leerlingen bepaalde leermotieven en dergelijke als zeer belangrijk ervaren. Zo hebben de leerlingen aangegeven, dat zij "(meer) geld verdienen" en "trots op mezelf kunnen zijn zeer belangrijke leermotieven vinden.

Bij de manier van leren komt naar voren dat ze het prettig vinden om te leren door het zelf te doen en door goed te luisteren. Hier behoort dus op ingespeeld te worden binnen de diverse lessen.

Naar aanleiding van de tabel met betrekking tot leervoorwaarden komt naar voren dat de leerlingen het plezier in het werk als zeer belangrijk beschouwen en het eigen leertempo willen bepalen.

De leerbelemmeringen bij de leerlingen zijn voornamelijk dat ze het leren saai vinden en dat er sprake is van te veel afleiding tijdens het leren. Er zal dus ingezet behoren te worden op deze punten binnen de lessen en de klas. Dit kan zijn door middel van een andere indeling van de klas en lessen ontwerpen naar aanleiding van hun belevingswereld.

4.6. Interactie

Dit onderwerp is gekoppeld aan de deelvraag: "Op welke manier vindt de interactie momenteel plaats en hoe kan ik hierop invloed uitoefenen?"

Deze vraag is beantwoord aan de hand van de interactiewijzer (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009). Er zijn over de interactie tussen de docent en de vier leerlingen de BOTS vragenlijsten ingevuld. Aan de hand van de uitkomsten zijn er interactiewielen ingevuld (voor meer informatie zie hoofdstuk 2. Theorie). Vervolgens is er in de interactiewijzer (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009) gekeken naar de handvatten bij de diverse manieren van interactie. Hieronder staat kort beschreven wat de uitkomsten zijn vanuit de BOTS vragenlijsten en de interactiewielen (voor de ingevulde BOTS vragenlijsten en interactiewielen, zie bijlage 7 & 8).

Hieronder is een tabel uitgewerkt met daarin de interactiestijl van de leerling en handvatten voor de docent. Deze handvatten zijn geschreven met behulp van de interactiewijzer (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009).

Leerling	Interactiestijl	Handvatten ter ondersteuning
Leerling 1.	Volgen (samen onder).	-Planmatig werken. -Laat de leerling grenzen en keuzes aangeven. -Prijs de leerling als hij/zij stelling durft te nemen. -Vraag de leerling jou voorstellen te doen.
Leerling 2.	Strijden (tegen boven) en winnen (tegen onder).	-Biedt mogelijkheden om het conflict uit te stellen. -Baken conflicten af. -Maak conflictanalyses achteraf. -Creëer situaties waarin de docent en leerling op elkaar aangewezen zijn en laat zien dat de docent betrouwbaar is.
Leerling 3.	Volgen (samen onder).	-Planmatig werken. -Laat de leerling grenzen en keuzes aangeven. -Prijs de leerling als hij/zij stelling durft te nemen. -Vraag de leerling jou voorstellen te doen.
Leerling 4.	Afwachten (onder samen).	-Stel open, maar zeker niet te moeilijke vragen. -Stel je vriendelijk op, maar niet te meegaand naar de leerling. -Benadruk de eigenheid van de leerling. -Eigen keuze momenten invoegen in de lessen.

Naar aanleiding van de bovenstaande tabel, blijkt dat het van groot belang is dat de docent weet welke interactiestijl er gehanteerd behoort te worden bij de verschillende leerlingen. Zo kan er maatwerk geleverd worden en krijgt iedere leerling de begeleiding en interactie waar hij/zij behoefte aan heeft. Dit vergt van de docent creativiteit en flexibiliteit. De docent zal dus moeten kunnen schakelen tussen de verschillende interactiestijlen (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009).

5. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk zijn de conclusies beschreven uit het onderzoek. Ook is antwoord gegeven op de hoofdvraag.

Er is een praktijkgericht onderzoek (F. Harinck, 2010) uitgevoerd. Hier hebben onder andere docenten en leerlingen aan mee gewerkt. Zo hebben er interviews plaatsgevonden met de docenten van de praktijkschool. Daarnaast zijn er met de verschillende leerlingen testen gedaan en gesprekken gevoerd. Hieruit kwam naar voren dat er rekening gehouden behoort te worden met de onderlinge verschillen van de leerlingen. Om hierop in te spelen kan er gewerkt worden binnen de lessen met diverse werkvormen (denk hierbij aan doceren, discussie, activiteiten, etc. (T. Geerligts & T. van der Veen, 2007)).

Naar aanleiding van het onderzoek dat is gedaan voor het meesterstuk zijn er enkele conclusies getrokken. Zo kwam onder andere naar voren uit het onderzoek dat de leerlingen leren op hun eigen manier, maar dat alle leerlingen een sterke, dan wel zeer sterke voorkeur hebben voor de leerstijl “doener” (Kolb, 1977). Ook kwam naar voren dat de leerlingen zowel gebruik maken van hun visuele als auditieve geheugen (C. Lafosse, 2006 & G. Vingerhoets, 2005 & E. Lanno, 2005). Uit het onderzoek blijkt dat de leerlingen een lichte voorkeur hebben voor het gebruik maken van hun visuele geheugen.

Het doel van het meesterstuk is om handvatten te bieden ten aanzien van het leveren van maatwerk bij leerlingen met een gedragsstoornis en/of gedragsprobleem. Aan de hand van de resultaten is er een duidelijk beeld ontstaan over hoe de leerlingen leren, waar hun motivatie ligt en van welk werkgeheugen zij gebruik maken.

In dit meesterstuk is in beeld gebracht hoe de leerlingen leren. Daarnaast worden er handvatten geboden om maatwerk te leveren. Dit meesterstuk is een beroepsproduct voor zowel de student, docenten als de praktijkschool.

De hoofdvraag binnen het onderzoek luidt:

Hoe kan ik (als docent) omgaan met de verschillende leerstijlen en geheugens van de leerlingen (binnen een cluster 4 school) en hoe ziet maatwerk leveren op deze manier er in de praktijk uit?

Naar aanleiding van het onderzoek blijkt dat er maatwerk geleverd kan worden door te werken met verschillende werkvormen (T. Geerligts & T. van der Veen, 2007). Uit het onderzoek blijkt dat de leerlingen zowel gebruik maken van hun visuele als auditieve geheugen (C. Lafosse, 2006 & G. Vingerhoets, 2005 & E. Lanno, 2005). Het is dan ook belangrijk dat er een combinatie gehanteerd wordt binnen de lessen. Zo zal de theorie zowel mondeling als schriftelijk worden uitgelegd (denk hierbij aan gebruik van het schoolbord, etc.).

Door het geven van praktijkles wordt meer maatwerk geleverd, maar nog belangrijker; er kan ingespeeld worden op de leerstijlen van de leerlingen en het gebruik van het geheugen. Het rendement van de kennisoverdracht wordt hierdoor vergroot.

Op de volgende pagina zijn aanbevelingen geschreven op de drie niveaus (micro, meso en macro niveau).

De niveaus zijn als volgt ingedeeld:

Micro= op het niveau van de leerling.

Meso= op het niveau van de docent/klas.

Macro= op het niveau van de school/maatschappij.

Micro (op leerlingniveau).

Op micro niveau is het belangrijk dat er aandacht besteed wordt aan iedere individuele leerling. Hierbij behoort rekening gehouden te worden met de leerstijl (Kolb, 1977), het werkgeheugen (C. Lafosse, 2006 & G. Vingerhoets, 2005 & E. Lanno, 2005) en de leermotieven en leerbelemmeringen (het leer- en ontwikkelingsspel, P. Gerrickens, M. Verstege & Z. van Dun, 2010) van de leerling. Ook is het belangrijk dat de docent kan schakelen tussen de interactiestijl (R. Verstegen & H.P.B. Lodewijks, 2009) met de leerlingen. Zo krijgt iedere leerling waar hij/zij behoefte aan heeft.

Meso (op docent/klassenniveau).

Op meso niveau is het van belang dat er ingespeeld wordt op de behoefte van de leerlingen. Zo blijkt uit het onderzoek dat de leerlingen het leren als saai ervaren. Hierop kan ingespeeld worden door lessen te ontwikkelen op de belevingswereld van de leerlingen. Verder is het goed dat er gebruik wordt gemaakt van de leermotieven van de leerlingen (denk hierbij aan “(meer) geld verdienen” en “trots op mezelf kunnen zijn”. Deze punten kunnen gebruikt worden om de leerlingen te motiveren. Ook komt uit het onderzoek naar voren dat de leerlingen veel afleiding ervaren tijdens het leren in de klas. Dit kan voorkomen worden door een andere lokaalindeling. Daarnaast is het van belang dat de docent flexibel en creatief is, zodat hij/zij binnen de interactie met de diverse leerlingen kan schakelen tussen de verschillende stijlen.

Macro (op school/maatschappelijk niveau).

Uit het onderzoek blijkt op macro niveau dat het van groot belang is om maatwerk te leveren. Door te onderzoeken wat de leerstijl (Kolb, 1977), het werkgeheugen (C. Lafosse, 2006 & G. Vingerhoets, 2005 & E. Lanno, 2005) en de leermotieven en leerbelemmeringen (het leer- en ontwikkelingsspel, P. Gerrickens, M. Verstege & Z. van Dun, 2010) van leerlingen zijn kan hierop ingespeeld worden. Zo zullen de leerlingen gemotiveerder zijn en kan er beter ingespeeld worden op de diversiteit en individualiteit van leerlingen. Het nadeel van dit onderzoek is dat het veel tijd en energie vergt. Als bekend is hoe de leerlingen leren en hoe zij zelf het prettigst werken, zullen leerlingen meer gemotiveerd zijn, ontstaat meer rust in de klas en neemt het rendement van de kennisoverdracht toe. Het onderzoeken vergt een investering, maar deze wordt ruimschoots terug verdiend door het hoge rendement. Het is belangrijk dat de testen herhaald worden. Leerstijlen en leermotieven veranderen in de loop van de tijd (dit door middel van persoonlijke ontwikkeling).

6. Evaluatie onderzoek

In dit hoofdstuk wordt het onderzoek geëvalueerd. Zo is beschreven hoe het is gegaan, wat leerzaam was en wat de betekenis van het onderzoek is. Daarnaast is er een kritische reflectie geschreven over het procesverloop. Het gehele onderzoek heeft de student zich bezig gehouden met bepaalde leerdoelen. Deze zijn terug te vinden in bijlage 9. POP & 10. PAP.

6.1. Betekenis onderzoek

Het onderzoek was voor mij zeer interessant. Ik ben geïnteresseerd in de hersenen en de manier van leren. Doordat ik in de praktijk tegen het probleem aan liep dat ik veel verschil in niveau in de klas heb, heb ik gekozen om mijn onderzoek hierop te richten. Ik wilde onderzoeken hoe ik in de praktijk met zoveel diversiteit aan leerlingen toch op een goede manier ook klassikale lessen kan geven op maat. De uitkomsten hebben mij op sommige gebieden enorm verbaasd. Zo ging ik er vanuit dat de leerlingen voornamelijk gebruik zouden maken van hun visuele geheugen. Uit het onderzoek blijkt het verschil minimaal te zijn in vergelijking met het auditieve geheugen. Dit zou kunnen komen omdat de leerlingen op school getraind worden om veel te luisteren.

Als persoon vond ik het onderzoek best lastig. Ik ben gewend om op een andere manier een onderzoek uit te voeren. Hierdoor vond ik het heel lastig om mijn oude manier van werken los te laten en me te richten op de richtlijnen van OSO. Zo ben ik gewend om een onderzoeksontwerp, een plan van aanpak te schrijven en pas vervolgens aan de slag te gaan. Dit heb ik deze keer ook gedaan. Ook de volgorde van onderzoek loopt anders binnen OSO, dan dat ik gewend ben. Dit was voor mij soms heel lastig, omdat ik geneigd was om het op een andere manier te doen. Uiteindelijk is het gelukt om het onderzoek in de layout van OSO te schrijven.

De resultaten van het onderzoek zijn voor mij van groot belang. Het was niet alleen zeer leerzaam om het onderzoek uit te voeren, maar ook de uitkomst kan ik goed gebruiken bij het ontwikkelen van de lessen die ik schrijf voor deze doelgroep. Zo weet ik nu waar ik rekening mee behoor te houden en wat voor deze doelgroep van belang is. Op deze manier wordt er maatwerk geleverd en wordt de stap naar het inclusief onderwijs iets kleiner (als er op een goede manier maatwerk geleverd wordt, kunnen de leerlingen samen les krijgen, ook al is er een groot verschil tussen de leerlingen).

6.2. Positieve en negatieve ervaringen

Er zijn verschillende positieve en negatieve ervaringen geweest binnen de verschillende fases van het onderzoek. Zoals hierboven al is beschreven vond ik het lastig om te werken vanuit een andere manier dan dat mij is aangeleerd op mijn vorige opleiding. Daarnaast ben ik een perfectionist. Hierdoor was ik geneigd om te beginnen met het lezen van 10 boeken over geheugens, werkstijlen, etc. Dit kost zoveel tijd dat ik geen tijd meer zou hebben om het onderzoek uit te voeren. Gelukkig heb ik hierbij ondersteuning gehad van mijn critical friends en mijn docentbegeleidster (Anja van Zon). Zij hebben mij duidelijk gemaakt dat ik een limiet aan boeken zou kiezen, zodat ik niet te lang bij hoofdstuk 2. Theorie zou blijven hangen.

Het idee van critical friends vond ik een leuk idee. Hier heb ik tijdens mijn vorige opleiding ook mee gewerkt. Ik vind dit een prettig principe, waardoor het meesterstuk van verschillende kanten wordt belicht. Wel vond ik het lastig om me aan de gegeven tijd te houden. Ik volg twee opleidingen; schrijf bijna al mijn lessen zelf, wat naast mijn gewone taken leidt tot veel druk. Wel ben ik blij dat er om de zoveel weken een bijeenkomst was. Op deze manier werd er besproken wat er gedaan was, hoe het onderzoek verliep en of er nog vragen waren.

6.3. Kritische reflectie (tijdsdruk, weerstand, samenwerking)

Tijdens het onderzoek ben ik mezelf verschillende keren tegengekomen. Het is soms best confronterend om een onderzoek te doen. Ik ben verschillende keren op mezelf aangewezen en vond het lastig om me aan te passen binnen de manier van onderzoek doen. Hier komt mijn starheid weer naar boven. Ik wil graag de dingen op mijn eigen manier doen (de manier die mij als eerste is aangeleerd, tenzij een andere manier beter is).

De tijdsdruk was redelijk hoog. We moesten in een relatief korte tijd een goed en verantwoord onderzoek uitvoeren en uitschrijven. Daarnaast vond ik het uitvoeren best lastig. Ik heb mijn eigen klas gedraaid, dus moest ik verplicht ook bepaalde vakken geven. Ik kan niet zomaar iedere les iets anders doen. Gelukkig kreeg ik op mijn praktijkschool veel vrijheid. Ook op school heb ik veel vrijheid gekregen. Ik vind het prettig om op deze manier te werken. Zo kon ik in mijn eigen tempo en (gedeeltelijk) op mijn eigen manier werken aan het onderzoek.

De samenwerking met mijn critical friends verliep goed. Op het begin moest ik wennen aan de manier waarop er gewerkt wordt binnen OSO en binnen onze groep. Ik vond het prettig dat ik met iedereen op een goede manier samen kon werken en dat er positieve en kritische feedback werd gegeven.

6.4. Reflectie aan de hand van de logische niveaus van Bateson

Hieronder is een reflectie geschreven aan de hand van de logische niveaus van Bateson (Bateson, 1972, 1979).

Omgeving.

Het onderzoek heeft plaatsgevonden van november 2010 tot juni 2011. Het onderzoek heeft onder andere plaats gevonden op de praktijkschool (in de klas, met de leerlingen en docenten), thuis en op school. Het gaat over maatwerk leveren in het Voortgezet Speciaal Onderwijs (cluster 4). De omgeving heeft invloed gehad op het onderzoek. Zo was er weinig tijd om alle lessen die ik wilde geven te combineren. Ik geef maar twee dagen in de week les. In deze twee dagen behoor ik ook alle basisvakken te geven (denk hierbij aan rekenen, taal, etc.). Daarnaast moest ik ook werken aan andere opdrachten vanuit de Master SEN. Dit heeft invloed omdat ik hierdoor een zeer strak schema moet maken. Waardoor ik niet veel speling meer heb binnen mijn geplande lessen (en dat is voor mij wel belangrijk, aangezien het hier gaat om een praktijkgericht onderzoek). Ook vond ik het lastig dat er op de praktijkschool gewisseld wordt van leerlingen. Zo zijn niet iedere keer alle leerlingen aanwezig bij de diverse lessen, dit maakt de uitvoering soms lastiger.

Gedrag.

Tijdens het onderzoek kwam naar voren dat ik erg perfectionistisch ben (ik wilde beginnen met 10 boeken tegelijk te lezen). Ook kwam naar voren dat ik soms star ben en het moeilijk vind om dingen los te laten. Ik wil graag alles op mijn manier doen. Als er iets verandert of anders behoort te gaan, vind ik dit heel lastig.

Capaciteit.

Voordat ik aan het onderzoek begon had ik al ervaring in het doen van onderzoek. Ook andere vaardigheden had ik al ontwikkeld. Denk hierbij aan de verschillende competenties (WOSO, 2009), maar ook het zakelijk schrijven heb ik goed ontwikkeld. Daarnaast kon ik het onderzoek uitvoeren omdat ik een relatie heb opgebouwd met de leerlingen. Hierdoor kan ik op een goede manier onderzoek doen en de resultaten op een goede manier uitwerken. Tijdens het onderzoek heb ik me bewust bezig gehouden met mijn leerdoelen, deze zijn gekoppeld aan de competentie van OSO (WOSO, 2009). De leerdoelen zijn verwerkt in een POP en PAP (deze zijn te vinden in bijlage 9. POP & 10. PAP & 12. Verantwoording competenties).

Overtuiging.

Ik vond het belangrijk om dit onderzoek te doen, zodat ik meer te weten zou komen over de doelgroep, en dat ik de leerlingen op een betere manier kan begeleiden en maatwerk kan bieden. Ik vind dat ieder kind recht heeft om in zijn/haar tempo zichzelf te ontwikkelen en te ontplooien. Daarom vind ik het van belang om hier tijd en energie in te stoppen. Ieder kind is het waard om aandacht en individuele begeleiding te krijgen. Zeker deze leerlingen die vaak al een achterstand hebben opgelopen door een valse start (denk aan leerlingen die verslaafd geboren zijn, of een stoornis hebben waar zij niets aan kunnen doen). Ik ben bereid daar mijn energie in te stoppen. Ik vind het belangrijk dat ook deze leerlingen gestimuleerd worden om te leren om hun niveau en in hun tempo.

Identiteit.

Ik ben opgevoed in een klein dorp. Mijn ouders hebben mij geleerd om iedereen te accepteren (tot op zekere hoogte) zoals hij/zij is. Ik vind het belangrijk dat iedereen een gelijke kans krijgt en dit betekent dat iedereen recht heeft op school en lessen. Wel vind ik dat er duidelijke grenzen gesteld behoren te worden. Mij is altijd geleerd 'Zoals je doet, word je gedaan'. Dus zoals jij handelt, zal een ander ook handelen', en 'doe niet iets bij een ander wat je zelf ook niet zou willen'. Hierdoor komt het misschien dat ik me aangetrokken voel door deze doelgroep. Ik wil mijn steentje bijdragen aan de maatschappij.

Spiritualiteit.

Ik vind het belangrijk dat iedereen een gelijke kans krijgt. Wat hij/zij daar mee doet is zijn/haar verantwoordelijkheid. Mijn missie is momenteel om op een goede manier bij te dragen aan de maatschappij en de leerlingen te ondersteunen. Voor mij is het soms best lastig om dit op een goede manier te doen, met de juiste afstand. Doordat ik hiervoor Sociale Studies heb gestudeerd, kruip ik soms in de hulpverlenerrol. Wat ik wil bereiken met dit onderzoek is dat docenten meer gaan nadenken over de manier waarop theorie momenteel wordt aangeboden en hoe er maatwerk geleverd kan worden. Het is goed om af en toe stil te staan bij wat je doet, waarom je het zo doet, en of er nog iets aan te verbeteren is.

Logische niveaus van Bateson (Bateson, 1972, 1979).

7. Literatuurlijst

- Bekkers, B. (z.d.) *Online Portfolio*. Geraadpleegd op 15 februari 2011. <http://www.brambomb.nl/>
- Buunk, A.P., Veen, P. (2008). *Sociale psychologie en praktijkproblemen: van probleem naar oplossing*. Houten: Noordhoff
- Fiddelaers-Jaspers, R. & Ruigrok, J. (1997). *Communicatie in de klas*. Houten: EPN
- Gerrickens, P., Verstege, M. & Dun, van Z. (2010). *Leer- en ontwikkelingsspel*. 's Hertogenbosch: Gerrickens
- Harinck, F. (2010). *Basisprincipes praktijkonderzoek*. Apeldoorn: Garant
- Janson, D. (2008). *Observeren kun je leren*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff bv
- Kennisnet (z.d.). *Speciaal onderwijs, Cluster 4*. Geraadpleegd op 12 februari 2011. <http://speciaalonderwijs.kennisnet.nl/cluster4>
- Lafosse, C. (2006). *Zakboek neuropsychologische symptomatologie*. Leuven: Acco
- Leermakers, S. (1996). *De didactiek van leren en coachen*. Nijkerkerveen: Intro
- Leraar 24. (z.d.) *Het model van de logische niveaus van Bateson*. Geraadpleegd op 11 mei 2011. <http://www.leraar24.nl/dossier/748>
- Lieshout, van T. (2010). *Pedagogische adviezen voor speciale kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum
- Migchelbrink, F. (2006). *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Amsterdam: SWP Amsterdam
- Ruijters, M. (2006). *Liefde voor leren*. Deventer: Kluwer
- Swaab, D. (2010). *Wij zijn ons brein*. Amsterdam: Contact
- Vingerhoets, G. & Lanno, E. (2005). *Handboek neuropsychologie*. Leuven: Acco
- Verstegen, R. & Lodewijks, H.P.B. (2009). *Interactiewijzer*. Assen: Van Gorcum
- WOSO (2009). *Bekwaam en speciaal*. Apeldoorn: Garant

Bijlage I

Topic half gestructureerd interview

Topic
halfgestructureerd ini

Bijlage II

Vragenlijst Leerstijlen van Kolb

Leerstijltest.doc

Bijlage III

Leerstijlentest leerlingen

Leerstijlen test
bijlage 3.doc

Bijlage IV

Interviews

Interview Maartje
Vugts-Cuppen.doc

Interview Loes van
der Veen.doc

Bijlage V

Lesvoorbereiding leer- en ontwikkelingsspel

Les leer en
ontwikkelingsspel.doc

Bijlage VI

Leer- en ontwikkelingsspel + opdracht

Leermotieven bijlage
6.doc

Bijlage VII

BOTS vragenlijsten

Bots vragenlijsten
Bijlage 7.doc

Bijlage VIII

Interactiewielen

Interactiewielen
bijlage 8.doc

Bijlage IX

POP

POP Interpersoonlijk

competent in omgangOrthopedagogisch co

POP

Bijlage X

PAP

PAP Interpersoonlijk
competent.doc

PAP
Orthopedagogisch co

Bijlage XI

Reflectie op POP + PAP

Reflectie
leerdoelen.doc

Bijlage XII

Verantwoording competenties

Verantwoording
competenties.docx

Bijlage XIII

Afrondend verslag intervisie

Verslag afronding
bijeenkomsten in de k

Bijlage XIV

Verslagen intervisie + logvellen

Verslagen intervisie
+ logvellen.doc